

ORTA ÇAĞ'DA BİR UYGARLIK KENTİ BERDE (BERZA'A)

BERDE (BERZA'A) A CITY OF CIVILISATION IN THE MIDDLE AGES

Mehmet ÖZMENLİ*

Özet:

Kent, insanların bir arada yaşamaya başladıkları uzun zamandan bu yana insanlık tarihi içinde doğaya karşı verilen amansız mücadelenin en önemli sembolüdür. İnsan ilişkileri ve gereksinmelerinin karşılandığı yer olarak kentler uygarlığın en önemli göstergelerinden biri olmuştur.

Orta Çağ'da birçok yeni kent ya ortaya çıkmış ya da var olan yapısıyla gelişip büyümüştür. Kurulan bu kentler, daha önceki çekirdek kentin üzerine ya da yakınına kurulmuştur. İçlerinde panayırlara, pazarlara, zanaatkârlara yer veren bu kentler, önemli ekonomik etkinliklerin de merkezi olmuşlardır.

Berde kenti, önce Sasani'nin minyatürü ya da aynası, sonrasında bölgeye egemen olan İslam Devletlerinin minyatürü ve aynasıdır. Berde kenti, stratejik konumu siyasi ve özellikle ipek üretimi ile de ekonomik anlamda yakın doğunun önemli bir merkezi konumundadır. Berde, kuruluşundan Rus işgaline ve sonrasındaki Moğol istilalarına kadar önemini hiç kaybetmemiştir.

Orta Çağ tarihi kaynaklarında doğu-batı güzergahında önemli bir konumda olan bu kentin incelenmesi başta literatür araştırması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Şu anda ören durumunda olan bu kentin Orta Çağ'daki coğrafi konumu, siyasi, kültürel faaliyetleri, ekonomik durumu irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Berde, Terter Suyu, Kent, Orta Çağ.

Abstract:

The city has been the most important symbol of merciless struggle against nature in mankind history since people started to live together. Cities, as places, have been one of the most important indicators of civilizations where humans have fulfilled their needs and relationships.

In the Middle Ages many new cities either newly established or developed with their own structures. A new city was founded onto the core city or around it. These cities including fairs, bazaars, places for the craftsmen became the centers of important economic activities.

---

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Ana Bilim Dalı – Giresun mehmetozmenli@hotmail.com

The city of Berde had already been a miniature and mirror of Sassanians and subsequently became a miniature and mirror of Ottoman governments. Berde was one of the important centers in terms of strategic and economic position particularly silk production. Berde has never lost its importance until Russian invasion and then Mongolian invasion.

The investigation of this city which was displayed in the Middle Ages historical sources in a position of east-west route was conducted by means of literature review. The geographical position, political and cultural activities, economic status of this city were investigated and its contributions to the history of civilization were examined.

Key words: Barda, Tartar Water, City, The Middle Ages.

GİRİŞ

Dünyanın varoluşundan günümüze kadar kurulmuş ve gelişmiş bütün uygarlıkların temelinde beşeri ve ekonomik faaliyetlerin kolay yapıldığı coğrafi mekânların büyük rolü vardır. Nitekim tarihte kurulmuş büyük uygarlıkların tarihî coğrafyasına bakıldığında bu mekân avantajı net bir şekilde görülmektedir. Uygarlık kavramı, mekân, toprak, yeryüzü şekilleri, bitki örtüsü, hayvan türleri, hazır veya kazanılmış avantajlardan söz etmektir. Hazır avantajlara bakarsak, her uygarlık insan tarafından erken zamanlarda ele geçirilmiş coğrafi mekânlardır. Örnek; Irmak uygarlıkları Çin (Sarı Irmak), Hind (Ganj), Mezopotamya (Dicle-Fırat), Mısır (Nil) vb. Kazanılmış avantajlar ise fetihlerle alınmış avantajlı coğrafyalardır. Yani zor ve meşakkatli mekânlardan ayrılmış, avantajlı coğrafyaları ele geçirmiş ve uygarlıklar kurmuşlardır. Çöllerden suların bol olduğu alanlara gelen İslam toplulukları Akdeniz ve Hind uygarlıklarına egemen olmuşlar ya da Türkler steplerden su kaynakları bol coğrafyaları fethetmeleri ile yeni uygarlıkları meydana getirmişlerdir.

Toprak ile ilişkili üretimi ve kullandığı teknolojiyi, elde ettiği ham maddeyi insanların kullanımına sunuşu ve bunu ekonomiye dönüştürmesi maddi uygarlığı oluşturmaktadır. Coğrafyaların her tür zorluklarını aşmaya çalışması ve üretimi artırması da uygarlığının güç ölçütünü ortaya koymaktadır. Bunda başarılı olan insanoğlu üretim merkezleri yani yerleşim yerleri meydana getirerek uygarlık alanları oluşturmuşlardır. Doğal olarak söz konusu yerleşim yerlerinde nüfus artmaktadır. Kuşkusuz nüfus arttıkça uygarlığın gelişmesi ve büyümesi bakımından olumlu bir sonuç doğururken, artan nüfus ile birlikte toplu yaşamaktan kaynaklanan bazı yeni sorunları da beraberinde getirmektedir.

Uygarlık kentle başlarsa, Berde’de bir uygarlık timsalidir. Şimdi ören hâlinde olsa da Orta Çağ’da en aktif kentlerden biridir¹. Hem siyasi, hem stratejik özelliği ve de en önemlisi ticaret ve üretim merkezi olması Berde şehrini daha da kıymetli kılmaktadır. Orta Çağ’ın en stratejik ve zenginlik göstergesi ipek üretiminin² bölgede gerçekleşmesi Berde kentinin değerini artırmıştır.

1. BERDE KENTİ’NİN COĞRAFI KONUMU

a) Kuruluşu

Berde’nin de içinde bulunduğu coğrafyanın tarihi boyunca adı “*Albanya*”, Aran (Arapça Arran) diye geçmektedir. MÖ. 500’lerden itibaren Azerbaycan coğrafi terimi kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir (Aliyev, 1998, s. 270). Arran’ın önemli bir yerleşim yeri olan Berde kentinin kurulduğu yer ve özellikleri ile ilgili birçok kaynakta önemli bilgiler mevcuttur.

Ermeni tarihçilerinin “*Ağuvan*”, merkezi Bardav/Partav (Berde) olarak adlandırdıkları bölgedir. Ağuvan adı, Greklerin bu ülkeye ve halkına verdikleri “*Alban*” isminin Ermenice okunuşudur (Grigor, 2007, s. 21).

Mehmetov, L.A. Knudtzon’a atıfta bulunarak Berde kentinin kuruluşunu İşguzai (İskit) hükümdarı Partatuk’a (Durmuş, 1993, s. 67) dayandırmaktadır (Mehmetov, 2009, s. 101).

Başka yazarlara göre ise, Berde kenti Makedonya Hükümdarı İskender tarafından kurulmuş ve Sasani Hükümdarı I. Kubad/Kubaz (476-531) yeniden inşa etmiştir (el-Belazuri, 2002, s. 278; Hurdazbih, 2008, s. 106; Dunlop, 2008, s. 36). Çok net bilgiler olmamakla birlikte istilalar ile tahrip olan Berde kenti birçok defa yeniden imar edilmiştir.

Şehir her ne kadar çay kenarına kurulsun da, coğrafyasının yerleşim alanının yatay yönde gelişimine uygun olduğundan, tipik ova veya geniş vadi tabanındaki yerleşmeler gibi dikdörtgen, kare veya dairevi bir özellik taşır. Kaynakların anlatımlarında da görüleceği gibi Berde kare şeklinde bir yerleşmedir.

Kalankatlı ve bazı Arap müellifleri Berde’nin, V. Asırda Alban hükümdarı III. Vaçe (454-484) tarafından inşa edildiğini belirtmektedirler (Moses, 2006, s. 36; Bünyatov, 1965, s. 158). Kalekent olarak kurulan Berde, birçok yazara göre kare biçimindedir. Ölçüleri verilirken boyu ve eni aşağı yukarı aynı olduğu belirtilmektedir.

¹ Berde (Azerice: Bərdə), Azerbaycan’da şehir (1939’dan 1948’dek kasaba). Berde Rayonunun merkezidir. Berde Karabağ ovasında, Tarter Çayı’nın kıyısında yer almaktadır. Bakü ile arası 319 kilometre. 2008 sayımına göre nüfusu 38.200 kişidir.

² Arran bölgesi bir zamanlar önemli ipek üretim bölgesidir. Berde bu bölgenin içindedir.

İbn Havkal; Berde'yi "*Emal Aran*" diye adlandırır. El-Makdisi'nin rivayetine göre kent dört köşelidir (Vezirov, 1337-1340, s. 18-19; Qazvin, 1915, s. 91). İbnHavkal eserinde; "*Berde, Arran'ın anası ve bu yerlerin en iyisidir. Kent çok büyüktür. Onun bir fersah uzunluğunu, bir o kadar az ise eni vardır. Bu ifadeden anlaşıldığına göre Berde şehri kare biçiminde kurulmuştur*" (Vezirov, 1337-1340, s. 18-19).

El-Mukaddesi'nin eserinde; "*Berde büyük kvadrat (kare) şekilli başlıca kent düzenliktir. Burada azametli kula vardır. Oranın pazarlarının üstü örtülüdür. Cami mescit pazarın arkasındadır. Berde'nin evleri çok güzeldir. Kerpiç gibs (alçı taşı) inşa edilmiştir*" (Velihanlı N. , 1974, s. 131) verdiği bilgilerle Berde kentinin yapı özelliklerini vurgulamıştır.

Yine Arap yazarlar kentin özelliklerini sayarken hinterlandı ile olan mesafelerini de vermişlerdir. "*Azerbaycan'ın en ilerisindeki kent, tuğladan yapılmıştır. Bir ovada bulunur. El-İstahri'nin verdiği bilgilere göre; Berde çok büyük bir kentdir. Berde ve Gence arası dokuz fersahtır*" (al-Hamavi, 1983, s. 20; Bünyadov Z. , 1989, s. 138).

Bünyadov, El-Mukaddesi'ye istinaden; "*Arran'a geldiğimizde bu arazi Azerbaycan vilayetinin üçte birini teşkil ettiğini ve deniz (Hazar) ile Aras nehri arasında bir yarım cezireye bölündüğünü ve payitahtının Berdeşehri olduğunu*" ifade etmektedir (Bünyadov Z. , 1989, s. 138).

Rey ve İsfahan'dan sonra Mezopotamya ve Horasan arasındaki en büyük kent burasıdır. Müslümanlıktan önce harap bir durumda olan kent bir Müslüman şehri olarak VII. yüzyıl sonu ve VIII. yüzyıl başında Halife Mansur zamanında daha da geliştirilmiştir (Barthold V. V., 1986, s. 565).

Nizami, İskendernâmesin'de: "*Rāviyān-ı aḥbār ve nāqılān-ı āsār bu yüzden rivāyet ve bu gūne hikāyet eylerler ki 'Acem diyārında Berdedirler idi bir vilāyet var idi ki āb u hevāsı güzel, cümle ešrāfībāğ ve bāğ-çeler lebī-bedel bir şehri-zibādır ki şanki cennetden bir pāredir. İskender zamānında ol şehriūñ pād-şāhı hātūn idi ki adına Nüşabe dirleridi.*" diyerek Berde kentinin güzelliğinden bahsederken hükümdarlık merkezi özelliği de vurgulanmaktadır. Eserin devamında hem Berde hakkında hem de lideri olan Hatun hakkında geniş bilgiler verilmektedir (Gencevi, 1859; Bakıhanov, 1951, s. 39).

İbn el-Fakih'e göre (IX. yüzyıl sonları-X. yüzyıl başları) Azerbaycan sınırı Berde'den Zencan'a uzanıyordu (el-Fakih, 1880, s. 285). IX. yüzyıl yazarı Kudama İbn Cafer, Berde'yi bu iki bölgeyi (Azerbaycan ve Arran'ı) birleştirerek Azerbaycan'ın başkenti olarak nitelendirmektedir (Z.M.Bünyatov, 1987, s. 58). Mukaddesi de aynı görüştedir (el-Mukaddesi, 1877, s. 374).

Takriben IX. asırdan başlayarak Azerbaycan'ın hatta bütün Kafkas'ın en büyük şehri, kaynakların "Arran'ın Anası" olarak adlandırdıkları, Berde idi. IX-X. asırlarda burada yüz bin civarında nüfus yaşadığı iddia edilmektedir (Bünyadov & Velihanlı, 1993, s. 133).

Karabağ'da ilk inşa edilen kent Berde şehri ve kalesi idi. Berde Terter çayının kenarında, güney taraftan Kür'ün 3 verstliğindedir (1066 metreye karşılık gelen bir uzunluk ölçüsü) (Cemaloğlu, 1991, s. 206). Pişmiş kerpiçten ve eheng'den (kireç, harç) inşa edilmiş evlerin olduğu kenttir (al-Hamavi, 1983, s. 119-122; Eliyarov, 1989, s. 197-198). Arapların istilası esnasında Azerbaycan'da ve Arran'da geçmişte Kale Şehri olmuş bir sıra kentler vardı. Bunlardan biri de Berde idi (Bünyadov Z. , 1989, s. 43).

Bütün Arap tarihçileri Berde'nin önem ve azametini belirtmişlerdir. Irakla Taberistan arasında Rey ve İsfahan'dan sonra öz ekinleri pazarları, kervansarayları, malları ve ticaretine göre ondan daha büyük daha fazla çiçeklenen daha güzel bir kent yoktur. Her Pazar günü bütün ülkelerden gelen cemaat burada toplanmış ve ticaret yapmışlardır. Berde Camii mescidinde bu diyarın beytü'l-Mal'ının olduğu bilinmektedir (Bünyadov Z. , 1989, s. 153; Minorsky, 1937, s. 113).

Kurulduğu coğrafyanın özellikleri "Yedi iklim teorisi" ile anlatılmıştır. "Yedi iklim teorisi", ilk dönem İslam coğrafyacılarının bildikleri ve eserlerinde işledikleri bir konudur. Kısaca "*yaşanabilir dünyayı yediye bölme teşebbüsü*" diyebileceğimiz bu teori sayesinde değerlendirmeleri daha pratik yapma imkânına kavuşmuşlardır. İslam coğrafyacıları yaşadıkları bölgelere göre ekol oluşturmuşlardır. Irak coğrafya ekolü iklim teorisi ve Belh coğrafya ekolü iklim teorisi şeklinde tasnif edilmişlerdir.

Bakuvi'ye göre Berde, beşinci iklimde bulunur. Boyu 88°, eni 40° 21' 'dir (el-Bakuvi, 1992, s. 118). El-Biruni'nin "Mesud Cedveli" adlı eserinde Berde: uzunluk; 63°, 31', en; 43°, 32'dördüncü iklimdedir (Velihanlı N. , 1974, s. 145-146). Kazvini, Berde şehrinin beşinci iklimde olduğunu belirtmektedir (Qazvin, 1915, s. 91).

İslam coğrafyacıları farklı yaşanabilir alanlarda gösterecekleri de Berde kentinin en uygun olan ve uygarlık oluşumuna katkısı olacak bir coğrafi özelliklere sahip, yani üç kıta ile bağlantısı olan enlem ve boylamların bulunduğu yerde kurulduğu kesindir. Nitekim Berde coğrafi koordinat sistemine göre 40° 22' kuzey paraleli ile 47° 07' doğu meridyeninin hemen hemen kesiştiği noktada yer alır.

Orta Çağ eserlerinde Berde, Terter bölgesinde bugünkü Berde merkezi yakınlarında Kür ırmağının sağ kolunda bulunuyordu. Güneydoğuya giden yol üzerindeki ilk noktada Yunan bulunuyordu. Daha ileride Kür ile Aras arasında Mils stebini ve Rrenkal harabelerinde bulunduğu Beylekan

bulunuyordu. Aras'ın sağ kıyısında aşağı kesimlerinde Karasu ırmağının birleştiği yerde Altan kalesinin bulunduğu yerde Varsan şehri vardı. Erdebil'e kadar uzanan yolda Karasu ırmağı boyunca Balhab daha ilerisinde hâlâ bu adla anılan Berzende vardı (al-Hamavi, 1983, s. 558-561).

Müsteşrik Gan'a göre "barda" Çeçen Türkçesinde sahil demektir. Yani Berde sahilde bulunan bir kent demektir (Cihangir, 1931, s. 33).

b) Yolları

Arran'ın başkenti olan Berde, o dönemde büyük merkezlerden biri olup ticaret ve kervan yolları üstünde yer almaktaydı, o devirde Azerbaycan'da ticaret çok gelişmişti. Albanya için uluslararası ticaret yolları üzerinde Berde'nin önemi büyüktür. Berde, İran, Orta Asya, Güney Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Arap ülkeleri, Bizans ve Kafkasya'nın kervan yollarının kavşağında kurulduğundan, Yakın ve Orta Doğu'nun nehenk (büyük) ticaret merkezlerinden biri olmuştur (M. Geydarov, 1982, s. 34).

Araplar, Berde'yi Kafkaslar'da bütün ticaret yollarının en son noktası olarak zikrederler. Bu ticaret yolları şunlardır:

1. Şamahı yolu Şirvan'a ulaşan Doğu yolu
2. Beylekan'a giden Güneydoğu yolu
3. Gence tariki ile Tiflis'e giden Güneybatı yolu (Barthold V. V., Azerbaycan ve Ermenistan, 1970-1974, s. 86-87)

Arap coğrafyacıları-seyyahlarının eserleri Orta Çağlarda Azerbaycan'dan geçen esas ticaret ve kervan yolları hakkında bilgi vermektedirler. Nitekim İbn Hurdazbih, Kudama, el-İstahri, İbn Havkal, el-Mukaddesi ve diğerleri Azerbaycan'da Berde-Bab el-Ebvab, Berde-Tiflis, Berde-Debil, Berde-Erdebil, Meyyafarikin, Marağa-Debil gibi ticaret ve kervan yollarının olduğunu gösterip, bu yollar üstündeki kent ve yaşayış bölgelerinin adlarını vermektedirler (Velihanlı N. , 1993, s. 10).

Tarihî kayıtlardan anlaşılacağı üzere; ticari ana yollar Berde'den Erdebil'e ve İran içlerine, Bab el-Ebvab'a, Hazar'a ve kuzeye, yine Berde'den Müslüman Ermenistan'ın başkenti Dvin'e, Suriye içlerine, Mezopotamya'ya, Berde'den Tiflis'e ve Karadeniz kıyılarına ulaşıyordu (1957, s. 155).

Bab el Ebvab'a giden yolda birçok engel bulunuyordu. İlk önce Kür ırmağından aşağı inerek Berzenc'e daha sonra Kür'den geçerek Şamahı'ya ulaşmaktadır. Yol dağlık bölgeden geçerek denize yakın bir yerde bulunan Kuba'nın güneydoğusunda kalan yerde bulunan bugün aynı yerde Şirvanşah adındaki yerleşim yeri bulunmaktadır. Daha sonra yol Kuba'nın bulunduğu ya da ona yakın bir bölgeye uzanıp, sonunda Samur'daki köprüden geçerek Derbend'e ulaşmaktadır (Materialı Po İstorii Azerbaydjana II, 1957, s. 155).

Berde'den Tiflis'e giden yol; Berde'den Gence'ye 9 fersah, Gence'den Şamkur'a ise 10 fersah; Şamkur'dan Hunan şehrine kadar 21 fersah Hunan'dan Kala'ya kadar 10, Kala'dan Tiflis'e kadar ise 12 fersah, Tiflis'e giden yol Kür ırmağının güney yamacından geçiyordu. Bu yol üzerindeki Hunan şehri Kal-at-Turab adı ile anılıyordu. Daha sonra yol İbn al-Fakih tarafından kadim bir kent olarak bahsedilen bugün Şamhor denen Şamkur'a gitmekteydi (el-Fakih, 1880, s. 285). Berde'den Debil'e giden yol; Berde'den Kal'katus'a kadar 9 fersah, Kal'katus'tan Metris'e 13 fersah, Metris'ten Davmis'e 12 fersah, Davmis'ten Kil-kuy'a 16 fersah, Kil-kuy'dan Sisacan'a kadar 16 fersah, Sisacan'dan Dabil'e kadar 16 fersah uzaklığı olan yerlerdir. Berde'den Dabil'e giden yol Terter bölgesinin yukarılarına gidiyor, ileride dağlardan geçerek Aras bölgesindeki Sevan gölünün ilerisinden dolaşp Zanga'dan Erivan'ın yakınlarında bulunan Dovin şehrine ulaşmakta idi (el-İstahri el-Kerhi, 1990, s. 193).

Kuşkusuz Berde'nin o dönemde büyük bir ticaret merkezi olmasında çevresinde ki önemli kentlerin varlığı da etkili olmuştur. Bu ülkelerin kentleri arasındaki uzaklığın Arap tarihçiler tarafından yapılan ölçümü daha çok tüccar kılavuzlarınca tanımlanmıştır.

İbnHurdazbih (820-912) Kitab el-Mesalikve'l-Memalik adlı eserinde "Varsan'dan Berde'ye 8 konaklama, oradan Ermeniye'deki Mensure'ye 4 konaklama yeridir" şeklinde ifade etmektedir(Hurdazbih, 2008, s. 105).

El-İdrisi'nin "Nuzhat al-Muştag Fi-İhtirak el-afag" adlı eserinde; "*Berde şehrinde Berzenc'e olan yol 54 mil Berde'denCenze'ye olan yol 27 mil, Kalkatusa 27 mildir*" (Velihanlı N. , 1974, s. 150-151).

İstahri, Berde'den Erdebil'e yol hakkında aşağıdakileri söylemiştir. "*Berde'den Yunan'a 7 fersah (1 fersah= 5685 m), Yunan'dan Beylekan'a 7 fersah, Beylekan'danVarsan'a 7, Varsan'danBalhab'a 7, Balhab'dan Erdebil'e 15 fersah*" (el-İstahri el-Kerhi, 1990, s. 193).

Berde'den Tiflis'e 10 konak, Berde'den Bab el-Ebvab'a 15 konak, Berde'den Debil'e 7 konaktır (Hurdazbih, 2008, s. 105). Yukarıda eserlerde verilen Berde ve çevresindeki önemli kentlerle olan mesafeler Berde'nin önemini vurgular niteliktedir.

Bir taraftan Araplar zamanında ortaya çıkan sonraları önemini yitiren Berde'nin büyük bir kent durumuna gelmesini sağlayan ve Gence üzerinden Tiflis'e giden yol, diğer taraftan ise Şamah'ı üzerinden Hazar Gölünde bir liman³ile olan bağlantısı ticari aktiviteyi de beraberinde getirmiştir. Öyle ki Müslüman olmayan bütün ülkelerden bu bölgelere Grek, Hazar ve Peçenek v.b. köleler dahi getiriliyordu (Barthold V. V., 1970-1974, s. 105).

³ Bakü ile ilgili bir liman olabilir.

Kervan ticareti dolayısıyla önemli hale gelen bu yollar Doğu ülkelerinden (Çin, Hindistan, İran, Irak, Suriye) Bizans'tan ve kuzey ülkelerinden, KiyevRusyası ve Hazar'dan geçerek Berde'ye ulaşıyordu. Berde kuzey-güney, doğu-batı yönündeki kervan yollarının birleştiği bir sahada bulunuyordu.

XIV. asrın başlarında ticaret yolu Tebriz'den Aras kenarıyla Erdebil-Bilesuvar-Mahmudabad-Şamahı-Derbend yol güzergâhı idi. Diğer yol ise Aras nehrinden geçtikten sonra Lenkeran-Berde-Gence-Şemku-Tiflis idi. Bu yolun başka bir kolu Berde-Derbend olup, oradan da kuzeye gidiyordu (Qazvin, 1915, s. 91).

Arran üzerinden geçen ticaret yollarının kavşak noktasından Arap istilası sonrasında Berde bulunuyordu. Bu yollar o zamanların en büyük Kafkas şehrini diğer ticari merkezlerle-Bab el-Abvar, Tiflis, Dabil, Erdebil ve bunların üzerinden geçerek diğer kuzey ve doğu ülkeleri ile bağlantı kuruyordu (Bünyadov Z. , 1989, s. 71).

Vaktiyle Berde, Trabzon, Bağdat ve Derbend ile büyük ve işlek yollarla bağlanmış bulunuyordu. Bu kadar şöhret olmuş zengin bir kent Emevilerve Abbasiler zamanında tahrip edilmişti. Sonra tekrar imar etmişlerdir. Rus akınlarından sonra büsbütün harap olmuştur. Şirvanşahlar'ın merkezi buradan Şamahı'ya nakledilince burası büsbütün metruk olarak alelaide bir köy yerleşmesi gelmiştir. Berde kentinden geriye sadece bir kale kalmıştır (Cihangir, 1931, s. 72-73).

Charles Seignobos: *“Uygarlık, yollar, limanlar ve rıhtımlardır.”* demektedir. Orta Çağ'ın ticari yollarının geçtiği bir yer olması nedeniyle Berde uygarlık merkezi olma vasfını elde etmiştir.

Eskiden beri kavimlerin geçiş yaptığı tabii koridorun buradan geçmesi alanın sitsel açıdan tarih öncesinde bile büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu dönemlerde genel olarak iç ve dış faktörlerin etkisi altında kalmış ve bölgeye dört bir yandan istila dalgaları, sayısız nüfuz mücadeleleri, iç huzursuzluklar; yerleşmenin çok kez tahrip edilmesine neden olduğu gibi huzurun bozulmasıyla da nüfus vadi ve ovalık alanlardan yüksek yayla sahalarına ve dağlık yamaçlara doğru çekilmiştir.

Bu gibi sebepler dönemin etkileri ile nüfusun dağılma şeklinde değil de belirli sahalarda toplanma eğilimi içinde kalmış olması ve kentlerin kendine özgü bir yapı tarzıyla "kalekent" şeklinde kurulmasına sebep olmuştur.

2. SİYASİ OLAYLAR

Kuruluşu ile ilgili ihtilaflar çok olsa da şehrin en aktif olduğu dönemin V-X. Yüzyıllar arasında olduğu Orta Çağ tarihçilerinin çoğu tarafından

kabul edilmektedir (el-İstahri, Yakut al-Hamavi, İbn Hurdazbih, Kalankatlı Moses, Hamd-allah Mustawfi of Qazvin, el-Belazuri).

Araplar, Arran'ı işgal etmeden önce, İran Marzbanlarının ve 552/3 yılında Katolikosların Çogadan göçürülmüş Patriarh tahtının ikametgâhı Berde olduğu bilinmektedir. Kalankatlı, burada Katolikosluk kurulduğunu belirtmektedir (Moses, 2006, s. 119).

İran-Bizans muharebelerinde 628'de Berde, Bizans'ın müttefiki Hazarlar tarafından harap hale getirilmiştir (Dunlop, 2008, s. 44; Grousset, 2005, s. 266). 628 senesinde Berde ahalisi Hazarların hücumuna uğrayarak, kaçmağa mecbur oldularsa da düşman çekilince yine yerlerine dönmüşlerdir. 642 yılında Azerbaycan Arapların işgaline uğramış ve halife Osman zamanında Araplar Azerbaycan'a tamamen hâkim olmuşlardır (Akin, 1996, s. 312). Arap orduları 654 yılında Arap emiri Selman İbniRabia el-Bahili komutasında Azerbaycan'ı ve Behlekan, Berde, Şamkhar, Şeki, Şirvan kentlerini fethetmişlerdir (Artamanov, 2004, s. 238; Belazuri, 2002, s. 293). Kent Emeviler sülalesinden ilk halife Muaviye'nin (661-680) devrinde Arran (Albanya) hakimi Abdü'l-Aziz İbn Hatim tarafından yeniden inşa edilmiştir (Belazuri, 2002, s. 293; Bala, 1951, s. 10-11; Bünyatov, 1965, s. 158).

Arap istilası (VIII. yy), Arran ve Azerbaycan'ın nüfus yapısını ve sayısını değiştirmiştir. Daha önceleri işgalciler gibi Araplarda iskân yoluyla fethettikleri bölgeleri sağlama almaya çabalamışlar ve bir süre sonra Arran ve Azerbaycan topraklarına Arap göçmenler yerel nüfusun yoğunlukta bulunduğu Berde gibi fethedilen topraklara kabileler halinde getirilip yerleştirilmişlerdir (Velihanlı N. , 1993, s. 85; Z.M.Bünyatov, 1987, s. 50; Cemaloğlu, 1991, s. 206).

Kalankatlı, 704 tarihinde Berde'de kilise kurultayı toplandığını anlatmaktadır. İslam ordularının yeni saldırıları dönemi olduğundan İslam halifesi ile mektuplaştıklarını belirtmektedir (Moses, 2006, s. 290). 705 yılında Arap-Hazar savaşları sonrasında Arran ve Azerbaycan toprakları tamamen ele geçiren Emeviler bölgeyi bir eyalet yapıp Berde'yi başkent yapmışlardır (Mehmetov, 2009, s. 174). Berde, Arap-Hazar savaşlarının bir nevi merkezi konumunda olmuştur.

“705 yılı itibariyle Albanya ve Güney Kafkasya'nın Arap orduları tarafından işgali döneminde Gregoryen Kilisesi ile Alban Kilisesi arasında bir mezhep mücadelesi yaşanmaktadır. Gregoryen Katolikosu Yelia Halife Abdülmelik'ten bir takım Alban din merkezlerinin kendi otoritesine bağlanmasını talep etmiştir. Yelia, Halife Abdülmelik'e yazdığı mektupta, bağlılığını bildirdikten sonra, Alban Katolikosu'nun Doğu Roma İmparatoru ile gizli bir anlaşma yaptığını, herkesi imparatorla birlik olmaya çağırıldığını ifade etmiştir. Yelia, Halife'den bu kimseleri cezalandırmasını da istemiştir.

Halifeden destek alan Yelia ordusunun desteğinde Berde'ye girmiş ve bağımsızlık taraftarlarını çok acımasızca katletmekle kalmayıp arşivlerde saklanan Alban dini literatürünü de yok etmiştir." Kürkçüoğlu'nun makalesinde belirttiği bu bilgidен Berde kentinin Hristiyanlar açısından önemli bir merkez olduğu da görülmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 128-129).

II. Yezid döneminde Hazar-Arap savaşlarında komutan el-Cerrah, Kür Irmağından geçmeden orduyu Berde'de dinlendirmiştir (Belazuri, 2002, s. 294; Mehmetov, 2009, s. 175; Taberi, s. 349; İbnü'l-Esir, 1989, s. 380-382; Dunlop, 2008, s. 77). Bu savaşları ilk zamanlar Hazarlar sürekli kazanmışlar ve bu esnada birçok Arran şehrini, doğal olarak Berde'yi de ele geçirmişlerdir. Komutan Cerrah dâhil birçok Arap öldürülmüştür (Belazuri, 2002, s. 295; Mehmetov, 2009, s. 277; İbnü'l-Esir, 1989, s. 134; Dunlop, 2008, s. 85; Taberi, s. 352). Bölge valisi Said b. Emrû'l-Haraşani olunca kuvvetleri ile Van'dan hareketle saldırıya geçmiş, Hazarları Berde'ye kadar takip edip büyük zayıat verdirmiştir (Artamanov, 2004, s. 284). Berde halkına beraber hareket etmeleri gerektiğini söylemiştir (Dunlop, 2008, s. 87). Varsan'ı kuşattığı esnada görevinden alınmış ve Berde'de hapsedilmiştir (Artamanov, 2004, s. 285; Belazuri, 2002, s. 295; Dunlop, 2008, s. 90; Gevond, 1862, s. 72). Uzun mücadelelerden sonra Hazarlar bölgeden uzaklaştırılmışlar ve Halife II. Mervan çağında olumlu ilişkiler sonrasında Hazarlar İslam'ı benimsemişlerdir (Artamanov, 2004, s. 294; Belazuri, 2002, s. 297). Abbasiler devrinde (752) BerdeArran Vilayetinin başkenti olmuştur.

Müslüman Arap egemenliğinin kanıtı olarak Artamanov, Arap-Hazar ilişkilerini anlatırken Hazar Hakanı'nın kızı ile Halife Mansur nikâhlanınca Prenses İslam'ı öğretecek âlimlerin Berde'den geldiğini yazmaktadır (Artamanov, 2004, s. 317).

Berde'nin batısındaki topraklar IX. yüzyılda Bagratilerin yönetiminde değildi. Ancak, Hristiyan bölgeler olarak buraları onların etkisi altına girmiş olabilir ve bu yüzden olsa gerek bu topraklardan geçen ve Berde'yi Trans Kafkasya'nın diğer bölgelerine bağlayan ticaret yollarını tasvir eden Müslüman yazar Mesudi bu topraklardan I. Simbat yönetiminde olduğunu düşünmüştür. Trans Kafkasya'daki tek ticaret yolu yalnızca Hristiyanların meskûn olduğu Berde-Debil hattından geçiyordu (Z.M.Bünyatov, 1987, s. 61).

Araplar ile kuzeyde hâkim olan Hazarlar arasında özellikle de Berde bölgesinde Babek'in önderliğinde uzun yıllar devam eden mücadele yürütülmüştür (Akın, 1996, s. 312) (Nefisi, 1998, s. 88).

Hazar –Arap savaşlarında 851'de Türk Abu Musa Buga'nın Araplar lehine zafer kazandığı ve kış yaklaştığı için ordusunu Berde'de dinlendirdiği belirtilmektedir (Golden, 2006, s. 94).

X. yüzyıl Berde kentinin kaderinin olumsuz yönde değiştiği yüzyıldır. Azerbaycan'da hâkim olan Saciler sülalesinin yerine politik arenada Salariler sülalesi meydana çıkmıştır. Deylem vilayetinin hâkimi olan Marzbanİbn Muhammed (941-957), İran'da merkezi kaleler olan Tarom ve Semiran'ı elinde bulundurmaktadır. O, 941-942 yıllarında ordusu ile Deysan'a karşı hareket etmiş, onu yenerek Azerbaycan'a ve o zamanki merkezi şehri Erdebil'i ele geçirmiştir (Koestler, 1993, s. 144; Sumbatzade, 1990, s. 117).

İbnMiskaveyh, Ruslar deniz yoluyla gelerek Berde'ye hücum ettiği zaman Salari hâkimi onlara karşı Deylemlerden, Kürtlerden teşkil olunmuş 5000 kişilik orduyla Ruslara karşı savaşmışlardır. 943 yılının Eylül –Ekim aylarında başlamış ve 944 yılının Mart-Nisan aylarında sona ermiştir (Poladyan, 1987, s. 62).

Ruslar, 943 yılında donanma ile Hazar Gölüne gelince, önce seyir hâlinde kalıp, sonra da Kür nehrinden yukarıya Berde'nin bulunduğu yere hareket etmişlerdir. Barthold eserinde İranlı bir coğrafyacının anlatımını alıntılararak; Rus donanmasının durduğu ve Rus ordusunun karargâhının bulunduğu yerin adının Mübarek olduğunu belirtmiş ve Rusların küçük bir ordu bulunan şehri kolayca ele geçirdiklerini belirtmiştir (Barthold V. V., 1963, s. 686; Bünyadov Z. , 1989, s. 150-151; Ahmedoğlu, 1981, s. 35).

Nizami, İskendername isimli eserinde: “*Ruslar Derbend'in muhkem istihkâmlarını geçemedikleri için gemilere binip Kür Irmağı'nın yakınlarına gelmiş ve buradan da Berde'ye geçmişlerdir. Ruslar Berde'ye yakınlaştıkça onları Salari hükümdarı Marzban karşılayarak mukavemet gösterdi. Berde hakimi mağlup oldu, Ruslar şehri almışlardır. Bu zaman Azerbaycan hâkimi Marzban bütün vilayetlerden 30 bin kadar asker ayarlayarak Berde'yi kuşatmıştır. Her gün sabah ve akşam Ruslarla vuruşmuştur. Lakin her defa mağlubiyete uğrayarak geri çekilmiştir. Marzban şehri uzun müddet muhasarada tutarak galebe elde edeceğine inanmıştır. Berde kuşatması uzun süre devam etmiştir....*” (Barthold V. V., 1925, s. 92) Rusların bölgedeki faaliyetlerini anlatmaktadır.

Uzun müddet muhasara vaziyetinde kalması yüzünden Ruslar Berde'yi terk etme kararı almışlardır. İbnMiskaveyh'e göre, onlar ele geçirdikleri kıymetli şeyleri götürüp bir gece Berde'yi terkedip Kür sahilinde Mübareki mıntıkasına gelmişlerdir. Burada onların gemileri hazır vaziyette durmaktaydı. Kür Irmağı vasıtasıyla Hazar Denizi'nden ülkelerine geri dönmüşlerdir (Şerifli, 1976, s. 152).

Barthold, Berde yürüyüşünü evvelki yürüyüşlerle mukayese ederek, bu yürüyüş zamanı esas amaç Berde'nin servetini ele geçirmektir. Şüphesiz ki uzun süren muhasara ve muharebeler sonucunda kent ahali büyük kayıplar vermiştir (Barthold V. V., 1925, s. 141; Grekov, 1949, s. 427).

Berde944'teki hadiselerden sonra önceki azamet ve şöhretini yitirmiştir. Nizami, İskendername'sin de Berde'yi bu yürüyüşten sonraki vaziyetini şöyle tasvir etmektedir;

“İndi o dergâhın tahtı alçalmış

İpeği, kumaşı külekler çalmış

Teze nar gülleri dökülüp solmuş

O narlar, nergizler dönüp toz olmuş” (Gencevi, 1859, s. 203).

Mukaddesi'nin ifadesine göre kent bu diyarın “Bağdat”ı olup onun bu servet ve zenginliği 943 yılında Ruslar tarafından yağma edilmesine bile sebep olmuştur (Golden, 2006, s. 97). Gemilerle Hazardan Kür vasıtasıyla Berde'ye gelen Ruslar şehrin müdafaasını teşkil etmiş Salari Marzban İbn Muhammed'in Deylemliler ve yerli gönüllülerden ibaret birleşmiş ordularının mukavemetini kırarak şehri ele geçirmiş, onu talan etmiş, mukavemet gösterenleri kılıçtan geçirmiş, kadınları ve çocukları esir almışlardı (Velihanlı Z. B.-N., 1993, s. 85-86).

Ruslar'ın seferlerinden birkaç yıl sonra Berde'de olmuş İbnHavkal, el-İstahri'nin bu kent hakkında verdiği malumatı tasdik etse de Berde'nin o tarihlerde bile ağır günler geçirdiğini bildirmektedir: “*Ruslarla savaş zamanında başlayarak hâkim dairelerin tazyiki, ülkeyi akılsız adamların idare etmesi neticesinde belirli zamanlarda baş veren ve bu güne dek devam eden baskınların türettiği dağıntılara bakmayarak Berde'nin pazar, kervansaray ve hamamları çoktur.*” Bu yüzyılın sonlarında Berde'de olmuş el-Mukaddesi, kaynakların malumatından görüldüğü gibi yalnız harici işgalcilerin değil, ara muharebelerinin de eziyetini çeken hele de azametini kaybetmeyen Berde'yi “Hemin iklimin Bağdat'ı” adlandırmaktadır. El-Mukaddesi, bu şehre gelirken “*onun etrafları artık dağılmış ve ahalisi azalmıştı. Berde'nin kalesi ise nizamsız halde idi.*” Demektedir (Velihanlı Z. B.-N., 1993, s. 90).

Bundan sonraki yıllarda evvelki azamet ve kudretini Berde tedricen öz mevkiini Şeddadilerin 972'de başkent edindiği Gence'ye bırakmıştır (Minorsky, 1958, s. 75).

Sonuçta Arap egemenliği Azerbaycan'ın tarihsel coğrafyasında ciddi değişiklikler yaratmıştır ve istilanın ardından iki yüzyıl geçmiş feodal ilişkiler neticesinde ve halifenin siyasi gücünün azalması sonucunda Arran ve Azerbaycan bölgesinde Mezyediler, Şeybaniler ardından ise Saciler adıyla anılan feodal devletler kurulmuştur (Bünyadov Z. , 1989, s. 77) (Caferoğlu, 1932, s. 8).

Gürcü Çarı IV. Bagrat (1027-1072) 1067'de Berde'ye hücum ederken Sultan Alparslan (1063-1072) orduları ile ona karşı çıkmıştır. Sultan

Arran'da olurken Şirvanşah Feriburz onun yanına gelmiş, hediyelerini takdim ederek ona hizmet etmeye hazır olduğunu bildirmiştir (Bünyadov Z. M., Azerbaycan Atabeyleri Devleti, 1984, s. 140). 1136'da Sultan Mes'ud, Arran'ı Atabey Eldeniz'e iktâ topağı vermiş ve o Berde'yi merkez yapmıştır. Eldeniz burada yerli emirleri kendi tarafına çekince Sultana bağlılıkları sona ermiştir (Bünyadov Z. M., Azerbaycan Atabeyleri Devleti, 1984, s. 44). 1230 senesinde Berde diğer Azerbaycan kentleri ile birlikte Moğol ordusunun istila ve tahribatına uğramıştır (Caferoğlu, 1932, s. 10).

3. EKONOMİK DURUMU

VII. yüzyıldan itibaren kent, güzelliği bolluğu ve ekinlerin, yemişlerin, ağaçların ve sularının çokluğu itibariyle pek parlak bir haldedir. Irak ile Taberistan arasında Rey ile İsfahan'dan sonra bundan büyük, bolluk ve konuluş (mevzii) itibariyle bundan güzel bir kent yoktur. Burada çok büyük yapılar vardı. Burada çok meyve; özellikle de ceviz ve kestane olurdu ki, böylesi hiçbir yerde yoktu. Şehrin suyu Terter olarak bilinen çaydan gelir (Kazvini, 1983, s. 53-54). Kentte çok miktarda ipek terlik, boya küpü, sandık yapımı çok gelişmiştir (Minorsky, Hudud al-Alam, 1937, s. 143).

VII. ve X. yüzyıllar arasında Berde'nin ipek çarşafı, kaytanları meşhurdur. Buranın yemişleri çok, hâsılatı bol, alışverişi geniş, kazançları büyük ve bütün istediğin şeyler yakın ve değişiksiz (yani her vakit yeknesak ve muttarid)dir. Geçmiş zamanda burası şimdi (XII. yy) olduğundan çok daha güzel ve büyüktü. Burada çokluk, büyüklük, güzellik ve nefeslet itibariyle Şam'da olanların fevkinde fındık ile şahbelut (kestane) yetişirdi. Buranın güzel yemişlerinden rikal diye gubeyra (yaban iğdesi) büyüklüğünde bir çeşit yemiş vardır. Bu yemişin çekirdeği, yetiştiği zaman tatlıdır, yetişmeden önce ise acıdır. Berde kasabasında Lesub'dan getirilen ve bütün incirlere tercih olunan bir cins incir vardır. Kestanesi bir cevizin yarısı kadardır. Rengi kara, tadı fındık ile hurmaya yakındır. Dutlar sahipsiz olup herkese mubahtır. Zira buradaki Söz konusu bu üründen Fars ile Huzistan'a çok miktarda gönderilir (Vezirov, 1337-1340, s. 36).

İpeğin, Fars-Huzistan taraflarına geniş miktarda sevkıyatı yapılır. Berde Kür nehrinde üç fersahlık yol üzerindedir. Kür nehrinde "semahi" diye bilinen balık çıkar bu balık aynı zamanda Varsan ve diğer kasabalarda, Ress (Aras) nehrinde dahi bulunur. Lezzetli bir balık olduğu için Erdebil, Rey ve Irak taraflarına götürülür. Bundan başka Kür ile Ress nehirlerinde "zerrakân" ve "aşube" denilen balıklar çıkar. Berde kapılarından Babü'l-Ekrad diye tanınan kapıda Kürkey adıyla bilinen bir fersah uzunluğunda bir Pazar vardır. Halk Pazar günleri buraya toplanır. Her yerden ve bucaktan buraya gelirler. Köylüler buraya o kadar çok toplanırlar ki, burası büyüklükte hemen hemen Kürsere pazarına yaklaşır. Devamlı bir Pazar olduğu ve halk " Kürkey günü" dedikleri bu pazarın adı o günün adı yerine geçmiştir. Hatta çok kimse hafta günlerini sayarken Cuma, cumartesi,

Kürkey, pazartesi diye sayarlar. Kürkey demekle Pazar gününü kastederler (Velihanlı N. , 1974, s. 88). Buraya her Pazar günü halk toplanır ve her taraftan, hatta Irak'tan bile insanlar tekrar tekrar gelirler.

Bu kent ticaret ve sanatkârlık merkezi idi. Buradan Baramakurdu (ipekböceği kurdu), barama (ipekböceği) çoklu ipek, incir, boya v.s. ihraç edilirdi (Bünyatov, 1965, s. 158). Pişmiş, kerpiçten ve alçıtaşından inşa olunmuş gösterişli pazarları, sanatkârlık ürünleri ve bu sahada esas yer tutan ipek dokumacılığı önemlidir (M. Geydarov, 1982, s. 34).

Bedelilerin güzel bir camileri vardır. Emeviler zamanında Mısır'da ve diğer yerlerde olduğu gibi kasabanın beytü'l-malı bu camide bulunmaktadır. Camiin etrafında da pazarlar vardır. Şam âdeti üzere Şamlıların hazineleri camilerindedir. Bu beytü'l-mal dokuz direk (ustuvane) üzerine oturtulmuştur. Sathı kalay ile sıvanmış olup bir demir kapısı vardır. Hükümet konağı (darü'l-imare) kentdeki camiin yanındadır (Velihanlı N. , 1974, s. 88; Yörük, 2004, s. 205).

Önemli kervan yollarının kesiştiği noktada bulunan Berde VII. yüzyılda Kafkas ötesi ve tüm Yakındoğu'daki büyük ticaret ve zanaat kentlerinden biri haline gelmiştir. Rey ve Isfahandan sonra Irak ve Horasan'da Berde'den daha önemli, gelişmeye açık, bulunduğu topraklar açısından daha güzel bir kent yoktu (el-İstahri el-Kerhi, 1990, s. 7-9).

Berde, Tiflis, Bab'ül-Ebvab askerî kuvvetin merkezi olmuş ve bu gibi mahallerde ticari gelişme sebebiyle sikkeler darbına başlanmıştır. X. yüzyıl Arap coğrafyacıları bu devir Azerbaycan ticaretinin ehemmiyetini bilhassa kaydetmektedirler. Berde ve Derbendkentleri bu zamanın en büyük merkezlerinden biri olmuşlardır (Bünyatov, 1965, s. 59; Caferoğlu, 1932, s. 7).

Daha önce bahsedildiği üzere Berde VIII. X. yy. Kafkas ötesinden geçen uluslararası ticaret yollarının birleştiği yerde bulunuyordu. Yakın ve Uzakdoğu'daki ülkelerden ticari mallar getiriyorlardı. Burada ayrıca Azerbaycanlı sanatkârların ürettiği mümkün olan tüm mallar ve tarımsal ürünler satılıyordu. Berde, Arran'ın idari, siyasi ve ticari merkezi idi (Materialı Po İstorii Azerbaydjana II, 1957, s. 154).

Bizzat bu Pazar'da bulunan İbnHavkal'ın tanıklığına göre (970); *“orada yanlarında temel ihtiyaç maddeleri ve ticaret mallar bulunan çeşitli halklar vardı. Bu mallar; ipek, berbehar, sakat kokular, sirke, saraç, bakır işleri, altın, gümüş, atlar, katırlar, eşekler büyük ve küçükbaş hayvanlardı.”* Bir milyon baş koyun bu pazara gönderiliyordu (Materialı Po İstorii Azerbaydjana II, 1957, s. 157). Bu pazardaki ticaretin ölçüsünü İbnHavkal'ın çok abartmışta olsa verdiği rakamlardan yola çıkarak bir karara varmak mümkündür. Hem çeşitlilik hem de sayısal verimlilik aktif bir ticari faaliyetin göstergesidir.

XII. yy.da Azerbaycan kentlerinde ekonomik gelişme gerçekleşmişken, XIII. yy.ın başlarında Erdebil, Marağa, Berde, Nahçıvan, Beylekan, Gence kentlerinin tamamıyla dağıtıldığını, Moğol hücumlarından kendilerini korumuş, şehrin ahalisini ise vatanından göç etmek zorunda bırakılmıştır (Onullahi, 1982, s. 81; Bünyadov Z. M., Azerbaycan Atatbeyleri Devleti, 1984, s. 200).

Bu yollardan harici ülkelerden Azerbaycan'a muhtelif parçalar metal mamulâtı itriyat, edviyyat (baharatlar) hez (yün) vs. getirilirdi. Azerbaycan'da ise ham ipek, parça pamuk, halı, boya, petrol, at vs. ihraç edilirdi⁴.

Kaynaklarda "büyük" ve "meşhur" adlanan kentler ticaret ve sanayi merkezleri idi. Bunlarda uluslararası transit ticaretinin esas yolları üzerinde idi. Bu kentlerden biride Berde idi. Bu kentlerde ruhani ve dünyevi zadedânlar (asilzadeler), tacirler, selemciler ve ekincilikle alakasını kesmiş sanatkârlar yaşıyorlardı. Kaynaklarda gösterildiği gibi kentlerde geniş tüketim ürünleri hazırlayan sanatkârlardan başka kızıl gümüş demir filizi ve mis çıkarmakta maharetli sanatkârlar da vardı (Bünyadov Z. , 1989, s. 242).

İbnHavkal, Azerbaycan ve Arran'da kızıl ve gümüş sikke işlenmiş, burada Arapların öz sikkehanesi meydana getirilmiştir, çünkü ticaretin yükselişi ve bununla alakadar olarak kentlerin artması bunun meydana gelmesine sebep olmuştu. Azerbaycan ve Arran sikkehanelerinde kesilen sikke uzaklara kuzeyde Rusya, Almanya, İsveç, Norveç, Baltık sahillerine ve şark ülkelerine gitmiş, yerine bu ülkelerden hammadde getirilmişti. Azerbaycan ve Arran'daki, sikke haneler Berde, Derbend ve Şamahı'dır (Bünyadov Z. , 1989, s. 148).

Burada her türlü meyve yetişir. Bunlardan el-bunduk (findık) Semerkant'takinden güzeldir. Onlardan er-Rugal (Kızılcık) adlı bir meyve vardır ki, el-Gubeyre (yaban iğdesi)'ye benzemediği belirtilmektedir (Bünyadov Z. , 1989, s. 154).

V.M. Sisoyev, Rusların Berde'ye baskını şehrin servet ve ehemmiyetini çok aşağı saldı. O zamana kadar ise Berde bütün Azerbaycan'ın en inkişaf etmiş ve zengin şehri idi (Sisoyev, 1925, s. 22).

Her toplum, her uygarlık, ekonomik, teknolojik, nüfussal verilere bağımlıdır. Berde, pazar ekonomisinin geliştiği bir kent olmuştur. Tarım ürünleri ticarileşmiştir. İç ticarete olduğu kadar dış ticaret içinde tarım önemli yer tutmaktadır. Kentin ekonomisi geliştikçe nüfusu da o oranda artmıştır. Zenginlik teknolojide ve sanatsal alanlarda da kendisini göstermiştir. Berde bu nedenlerden dolayı cazibe merkezi olmuş, bu nedenle de devamlı saldırı ve akınlara maruz kalmıştır.

⁴ Bünyadov-N.M.Velihanlı,1993, s. 133.

4. BERDE'DE SANAT

İslam uygarlığı VIII- IX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Doğal olarak sanatı da bu tarihlere denk gelmektedir. İslam sanat ekolleri de bu döneme rastlamaktadır. Azerbaycan mimarîsi tarihinde bir ekol olarak ilk kez Arran Mimarî Ekolü ortaya çıkmış ve yaklaşık olarak IX. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu mimarî ekol Berde, Gence ve Beylekan (Örengala) mimarlarının üslup özelliklerini kendinde toplamıştır.

Tabiidir ki, Berde'de mimarlık, yerli ananeler ile alakadar olan yeni tür mimarlık abideleri, mescitler, pazarlar, kervansaraylar kuruluş itibariyle bir taraftan İslam dininin kurallarından doğan özellikler, diğer taraftan da yerli mimarlık özelliklerini özünde toplamıştır. Berde, İslamiyet'in tesiri ile yeni istikametle gelişmeye başlayan Azerbaycan mimarlığının gelişme gösterdiği merkez olmuştur (Memmedzade, 1979, s. 28).

Türk kurganlarının taştan yapılmış bir çeşidi olan piramit çatılı tuğla veya taştan iki katlı, üst katta mescit alt katta adına yapılan devlet büyüğü veya önemli şahsiyetin mezarının bulunduğu cenazelik kısmı olan kümbet diye adlandırılan türbe binaları yapılmıştır Berde şehrinde de bir kümbet bulunmaktadır. Silindirik gövdesi olan Berde'deki kümbet 1322 tarihlidir. Gövde yüzeyi küfi (Allah) yazısı ile süslenmiştir (Cezar, 1977, s. 343). Berde'de çok sayıda anıtsal yapı, hâkim sarayı, mescit, medrese, pazar, hamam, kervansaray, aynı zamanda mamur mahalleler ve bahçeler bulunmaktadır (Qiyasi, 1999, s. 9).

Azerbaycan'a göç ettirilmiş ve Berde'de yerleşmiş Arap kabileleri, İslam uygarlığının yayılıp sağlamlaşmasında geniş faaliyet göstermişlerdi. Dinin merkezi rolünü oynayan mescitler inşa edilmiş, medreselerin sayısı artmıştı. El-İstahri ve İbn Havkal eserlerinde Berde'de "Güzel cami mescidi" olduğu hakkında bilgiler vermişlerdir. Bunu tasdik eden el-Mukaddesi "bazı sütunlarının alçı ve kerpiçten, bazılarının ise tahtadan" yapılması, bu mescidin kent pazarının arkasında yerleştiğini belirtmiştir (Velihanlı N. , 1993, s. 88).

Berde, Gence, Beylekan, Karabağ ve Şemkir kentleri etrafında şekillenen Arran Mimarî Ekolü'ne mensup sanatkarların ortaya koyduğu eserlerin bir kısmı 1139 ve 1192 yıllarında Gence'de yaşanan depremler, bir kısmı da XIII. yüzyıl Moğol işgalleri sırasında büyük zarar görmüş ve tamamen yok olmuştur. Şu anda sadece yakın dönem eserleri ayakta durmaktadır.

5. SONUÇ

Tarih boyunca kentler, kültür ve uygarlıkların doğduğu, geliştiği ve yayıldığı yerler olmuştur. Uygarlıkların çoğu zaman kentlerde ortaya çıktığı ve kentlerin çökmesi ile birlikte uygarlıkların da çöktüğü görülmektedir.

Yaşam tarzı olarak süreklilik gösteren her yerde bulunan Orta Çağ kentleri, genelde Antik Çağ ve Erken Orta Çağ kentlerinin ardılları olmuştur. Bu kentlerin en önemlilerine hükümdarlar ile bunların bürokrasileri yerleşmişlerdir.

Bir kenti tek başına tabii veya toplumsal bir ünite olarak kabul etmemek gerekir. Çünkü kentler, kendini meydana getiren pek çok fizikî unsurları yanında, örf ve adetleri, çeşitli içtimaî müesseseleriyle şehrin yerleştiği sahadan daha geniş bir alanın hizmetlerini karşılayan merkezlerdir. Kentler, aynı zamanda çevresindeki kırsal alanlardaki halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan hizmetlere sahip bulunmaktadır. Hiç bir kent, kendi kendine yeterli değildir. Kent, çevresindeki sahaların odağı durumundadır. Çeşitli hizmetleriyle kent, çevresindeki sahayı dolaylı ve dolaysız olarak etkilemektedir. Bu hizmetler kent dışında ne kadar uzaklara yayılır ise, kentin önemi o kadar büyüktür.

Kentler, üzerinde buldukları sitin avantajlarıyla, tıpkı bir canlı organizma gibi uzun dönemler boyunca, devamlı gelişme ve değişme göstermişlerdir. Bu değişim nüfus açısından olduğu gibi mekânsal kullanılıştta da kendini hissettirmiştir.

V. yüzyılda Arran coğrafyasında kurulduğu belirtilen Berde kenti uzun zamanlar Hıristiyanlık için önemli bir kent olmuştur. Kalankatlı'nın iddiasına göre Hıristiyanlığı ilk kabul eden topluluklardan biri olan (ki M 54 tarihi zikredilmekte) Albanların ilk merkezlerinden birisi olmuştur. Bir dönem Katolikosluk makamının da burada olduğu belirtilmektedir. Mezhep mücadelelerinde bu Katolikosluğun da rolü mevcuttur.

Terterçayı köprüsü, Berde ya da Nüşabe Türbesi Orta Çağ'dan kalan önemli yapılar olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir.

İran, Arran, Anadolu, Orta Asya ve Arap yarımadası ile bağlantısı olan Berde stratejik önemi yanında ticaret yollarının kesiştiği bir yer olmuştur. V. yüzyıldan X. yüzyıla kadar önemini kaybetmemiştir. Berde verimli toprakları sebebiyle zenginleşmiştir. Bu verimli özelliklerinden dolayı birçok farklı toplulukların istila amaçlı saldırılarına uğramıştır. Feodal yapılanmalar döneminde farklı feodal güçlerin egemenliğine girmiştir.

IX. yüzyılın sonunda başlayan gelişme devrinde Berde Kafkas'ın en büyük ticaret ve sanatkârlık uğrak yeri Arap-Müslüman uygarlığının önemli merkezlerinden biri olmuştur. Berde, Araplar zamanında yalnız Arran'ın değil bütün Azerbaycan ve Ermeniy'e'nin idare merkezi olmuş ve 944 senesine kadar da öyle kalmıştır. Terter çayı üzerinde bulunan bu şehrin harabeleri bugün haritalarda ismi Berde şeklinde yazılan köyün yanındadır ve şair Nizami'nin mezarının bulunduğu yer olarak meşhurdur.

İslam devrinde çok mamur ve zengin olan Berde büyüklük olarak yalnız İran kentlerinden Rey ve İsfahan'dan sonra gelmektedir. İslamın altın çağı olarak bilinen VIII. ve X. yüzyıl boyunca Berde önemli bir uygarlık merkezi, yol kavşağında olmasından dolayı uygarlık taşıyıcısı özelliği de taşımaktadır.

KAYNAKLAR

- Ahmedoğlu, C. H. (1981). *Srednevekoviy Gorod Şamaha IX-XVII vella* . Bakü.
Akın, S. (1996, Kasım-Aralık). Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası. *Azerbaycan*, s. 312.
Aliyev, İ. (1998). *Azerbaycan Tarihi* (Cilt I). Bakı.
Artamanov, M. İ. (2004). *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*. (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenga.
Bakıhanov, A. (1951). *Gülüstan-ı İrem* . Bakü.
Bala, M. (1951). *Azerbaycann Tarihinde Türk Albanya*. Ankara.
Barthold, V. V. (1925). *Meste Prihaspiaski hoblaster v istorii musulumanskogomara*. Bakü.
Barthold, V. V. (1963). *Soçineniya II*. Moskova.
Barthold, V. V. (1970-1974). Azerbaycan ve Ermenistan. *Tarih Araştırmaları Dergisi*(14-23), s. 86-87.
Barthold, V. V. (1986). *Berza'a*. İstanbul: İ.A.
Bünyadov, Z. (1989). *Azerbaycan(VII.-IX. Asırlarda)*. Bakü.
Bünyadov, Z. M. (1984). *Azerbaycan Atatbeyleri Devleti*. Bakü.
Bünyadov, Z. M., & Velihanlı, N. M. (1993). *III-XII. Asırlarda Azerbaycan Tarihi*. Bakü.
Bünyadov, Z. M. (1965). *Azerbaydjan VII-IX* . Bakü.
Caferoğlu, A. (1932). Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*(1), s. 7.
Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Kent ve Mimarlık*. İstanbul.
Cihangir, Z. (1931). *Şirvanşahlar Yurdu* .
Dunlop, D. (2008). *Hazar Yahudi Tarihi*. (Z. Ay, Çev.) İstanbul: Selenge.
Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enst.
el-Bakuvi, A. (1992). *Kitab Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehhar*. (Z. Bünyadov, Çev.) Bakü.
el-Belazuri. (2002). *Fütühul'l-Büldan*. (M. Fayda, Çev.) Ankara: TTK.
el-İstahri el-Kerhi, E. İ. (1990). *Kitab el-Mesalik ve'l Memalik*. Tahran.
Eliyarov, S. (1989). *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*. Bakü.
el-Mukaddesi. (1877). *Ahsan et-tagasim fimarifat al-aqalim* (Cilt I-IV). Leyden: BGA.
Gencevi, N. (1859). *Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Arşiv No: 06 Mil Yz A, Varak: 24a-29a*. Ankara.
Gencevi, N. (1962). *İskendername* .Bakı.
Gevond. (1862). *Halifeler Tarihi*. (K. Patkanyan, Çev.)

- Geydarov, M. (1982). *Goroda i Gorodsko ye Remeslo Azerbaydjana XIII-XVII vv.* Bakü.
- Golden, P. B. (2006). *Hazar Çalışmaları.* (E. Ç. Mızrak, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Grekov, B. D. (1949). *Knesvkaya Rus.* Bakü.
- Grigor, A. (2007). *Okçu Milletin Tarihi.* (H. D. Andreasyan, Çev.) İstanbul: Yeditepe.
- Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi.* (S. Dolanoğlu, Çev.) İstanbul: Aras.
- İbn Hurdazbih., (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı.* (M. Ağarı, Çev.) İstanbul.
- İbn Kesir, . (tarih yok). *El Bidaye Ve'n-Nihaye* (Cilt 9). (M. Keskin, Çev.) İstanbul: Çağrı Yayınlar.
- İbnü'l-Esir. (1989). *El Kâmil Fi't-Tarih* (Cilt 5). (A. Ağrakça, Çev.) İstanbul: Bahar.
- Kalankatlı, M. (2006). *Alban Tarihi.* (Z. Bünyadov, Çev.) İstanbul.
- Kazvini, H. (1983). *Nuzhat-al-Kulub.* (İ. P. Petruşevskogo, Çev.) Bakü: Materialı po Azerbaydjanu.
- Kırzioğlu, F. (1980). *Dede Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler.* İstanbul.
- Koestler, A. (1993). *OnüçüncüKabile (Hazar İmpartorluğu ve Mirası).* (B. Çorakçı, Çev.) İstanbul.
- Kürkçüoğlu, E. (2013). Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(50), 115-142.
- Materialı, Po. (1957). *İstori Azerbaydjana II.* Bakü.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı.* İstanbul.
- Memmedova, F. (1993). *Azerbaycan'ın Siyasi, Tarihi ve Tarihi Coğrafyası.* Bakü.
- Memmedzade, E. V. K. (1979). *Araz Boyu Abideler.* Bakü.
- Mesudî. (2004). *Murûc ez-Zeheb.* (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Minorsky, V. (1937). *Hudud al-Alam.* London.
- Minorsky, V. (1958). *A History of Sharvan and Drband in the 10th-11thCenturies.* Cambridge.
- Mirhond. (1842). *Rovzat es -Safa* (Cilt I). İstanbul.
- Nefisi, S. (1998). *Babek.* (M. Ayaz, Çev.) İstanbul: Berfin Yayınları.
- Onullahi, S. (1982). *XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehiri.* Bakü.
- Poladyan, A. (1987). *Kurdi VII-X vekah Po Arabskim İstoçnikam.* Erevan.
- Qazvin, H.-a. M. (1915). *Nuzhat-al-Qulub.* (G. L. Strange, Dü.) London.
- Qiyasi, C. (1999). *Azzerbaycan Hatıra Mimarlığının Tekmülü Projesinde Nahçıvan Mimarlığının Rolü.* Nahçıvan: Nahçıvan Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Sisoyev, V. M. (1925). *Naçalbnın oçerk istorii Azerbaydjana.* Bakü.
- Sumbatzade, A. S. (1990). *Azerbaydjantsı-Etnogenez i Formirovanie Naroda.* Bakü.
- Şerifli, M. (1976). *IX asrın II. yarısı-XI. asırlarda Azerbaycan Feodal Devletler.* Bakü.
- Taberi, E. C. (2007). *Taberi Tarihi* (Cilt IV). (M. F. Gürtunca, Çev.) İstanbul: Sağlam .
- TDK. (tarih yok). *Kent Bilim Sözlüğü.* Ankara.
- Togan, Z. V. (1978). *"Arran".İA.* (C I). İstanbul.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.* İstanbul.
- Velihanlı, N. (1974). *IX-XII. asır Arap Coğrafyaşunar-Seyyahları (Azerbaycan Hakkında).* Bakü.

Mehmet Özmenli
Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)
Berde (Berza'a) a City of Civilisation in the Middle Ages

- Velihanlı, N. (1993). *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*. Bakü.
Vezirov, Y. (1337-1340). *tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan*. İstanbul.
Yörükkan, Y. Z. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*.
istanbul.
Z.M.Bünyadov-N.M.Velihanlı. (1993). *Azerbaycan III-XII. Asırlarda Azerbaycan Tarihi*. Bakü.